

МИТОЛОГИЧНОСТ И БАЈКОВИТОСТ СТАРОСРБИЈАНСКИХ СВЕТОВА У НАРОДНОЈ ПРОЗИ*

Стана Смиљковић
Универзитет у Нишу
Учитељски факултет у Врању, Врање

In this paper great attention will be paid to multilayered meanings in prose forms created on the territory of Southern Old Serbia and to finding out the essence of tradition as collective action that opens the door for the upcoming impacts that are reflected in written literature. These impacts originate from a wide spectrum of human existence: myth, religion, customs and morality, written and unwritten laws. These elements incorporated in folklore draw our attention and point to life which is still full of specific life dramas, happiness and misfortune, joy and grief, life and death. The richness and beauty of folk creations written in dialect reveal a complex life typical not only for Serbian, but for the Balkans territory as well.

Key words: Myth, tradition, fairy tale, folk prose, dialect

Увод

У жанровима народне прозе егзистира нагомилано богатство народа коме оно припада. Елементи живота и постојања пореклом из давне прошлости, као и разноврсни облици културног наслеђа кроз вишеслојно и вишезначно ткиво наративне прозе, указују на појаве, догађаје и јунаке који носе у себи магичну и митологичну моћ. У делима ауторске књижевности, а много више у народној књижевности на дијалекту, пре свих, у бајкама и предањима, може се наћи митолошка грађа која носи карактеристике прасловенске митологије садржане у анимистичком сагледавању природе, персонификацији богова

* Рад је урађен у оквиру пројекта „Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција“ (179074), који се реализује у Центру за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

и божанстава, сликама овоземаљског и чаробног света, прорицању судбине при рођењу итд.

С обзиром на то да укупна народна књижевност као колективно стваралаштво своју потпору тражи у миту наводимо следећу мисао: „Мит (гр. *mythos*) – прича, предање у које се верује. Мит исказује колективне представе наивне свести... То је фантастична слика међуљудских односа и трајних тежњи чланова патријархалне заједнице...“ (РКТ 1992: 473–474).

У *Речнику симбола* стоји записано да мит представља драматургију унутрашњег живота (РС 2004: 579), док је за Платона „то био начин превођења онога што потиче из мишљења, а не из научне непобитности“ (РС 2004: 580).

О миту постоје различите и бројне теорије, као и о митским световима који се могу трансформисати, преплитати, мењати и наново структурирати. Најважније од свега је сазнање да у свим митовима постоји одређени вид јединства у схватању и доживљају света и жеља и воља човечанства да се тај свет сачува онако како га одређена цивилизација дефинише. Митска језгра или архетипи указују на различите токове људске мисли, степене напредовања као и транспозиције животног искуства.

Симболична функција маште у бајци

Жанрове народне књижевности проучавамо у контексту друштвено-историјских појава, а митови или њихови трансформисани и уклопљени делови омогућавају појаву и развој маште која у бајкама, предањима и причама има симболичну моћ. Та покретљивост вербалне фолклорне грађе садржана у записаној српској и балканској народној књижевности представља изворни текст који функционише унутар наведених жанрова. Добро позната мисао проистекла из вишемиленијумског истраживања и проучавања да „митови у које се престаје веровати постају бајке, а бајке у чију се истинитост поверује постају митови“ (РКТ 1992: 474) упућују на откривање симболичне функције маште у бајкама које су издвојене из богатог корпуса јужносрбијанске књижевности. Мисао Видосаве Николић-Стојанчевић јасно открива симболику која као невидљива нит прожима бајке, приповетке и предања: „У приповеткама митолошке садржине највише се очувало од елемената старих словенских мотива...“ (Стојанчевић, 525-526). Поетско језгро ових врста сакрива људске загонетке симболизоване у сусрету човека са различитим вишим силама

које се манифестују небеским знацима и појавама, светлосним сигна-лима, појављивањем вила, вештица, змајева, чаробних средстава. „Човек јесте призма кроз коју се прелама догађај“, истиче Нада Милошевић-Ђорђевић (Милошевић-Ђорђевић 2006: 66). Покажимо то на примеру бајке *Тараинка I* (Златановић 2007: 34).

Наслов бајке *Тараинка I* упућује на тајанственост збивања у воденици. Одувек су воденице изазивале страх код људи јер њихова атмосфера буди мисао о нестанку, трагици, непријатностима које се вежу за човека свакодневице. Почетак је кратак, свега три реченице, и заплет. Мит који се у балканској народној књижевности плео око воденица, у овој бајци дијалекатске садржине синтетизује елементе који се граниче са фантастиком, с тим што је реалност неизоставна и служи као основа са које се подижу мистичне појаве везане за воденицу и реку. Народни стваралац, без посебног увода поставља проблем који се током радње усложњава контрастима и психологизирањем наметнуте ситуације. „Нека жена имала једно своје дете и једно пасторче. И то пасторче решила да га затре“ (Златановић 2007: 51). Округлост маћехе долази до изражаја, о чему сведочи глагол *решила*. Људска хуманост надвладана је силом која се граничи са нагоном за убијањем. С друге стране, девојчица позива верне пријатеље куцу, мацу и петлића у помоћ. Није народни приповедач без разлога употребио деминутиве, желео је да потенцира могућу снагу ових помоћника који ће у критичној ситуацији својим животињским изражајним моћима онемогућити неман именовану као тараинка да удави девојчицу. Функција помоћника у овој бајци сасвим је задовољена и у првом, и другом, паралелном току радње. У првом позитивно, јер правда мора да победи, у другом негативно по маћехину девојчицу.

Хуманост девојчице према животињама – верним пријатељима награђена је двоструко: живот је спашен, а због довитљивости њихове, уследила је награда у новцу и одећи. Имагинарни дијалог за читаоце, реалне за бајковиту структуру, сав је у драматици. Утисак је да су се за тако кратко време одиграла три чина: први, неман куца на врата. Други, вапај девојчице да је животиње спасу. Трећи, спашење девојчице нестанком тараинке јер је време њене појаве истекло. И у самом наступу ликова – тараинке, девојчице и животиња осећа се различитост: треба опстати и одбранити живот. Неман куца и изазива страх, петла пева да би је одагнео. Ситуација је сасвим јасна: песма петла означава крај драме зачете те ноћи.

У бајци су опажене димензије људских личности које је народ препознао и желео кроз текст да награди и осуди. Преокрет у развоју

радње осликава још једну нехуману особину мајке према сопственом детету. Шаље је у неизвесност коју није упознала. Брзоплетост мајке коштаће живота недужно дете. Као и у бајкама балканских и европских народа, као и код Андерсена, ова бајка има елементе антибајке. У другом делу текста драматичност достиже највиши ступањ: уместо мајке, кажњена је ћерка. Натуралистичка сцена и негативна функција помоћника открива поруку која је кратка и оштра: Куче отворило врата и улегла тараинка, па изела девојче“ (Златановић 2007: 52).

У овој бајци главну пажњу изазива сусрет човека са невидљивом силом које је симболизована у неман без посебне карактеризације и изгледа, већ само именовањем. Веровање народа у прећутану клетву обистинило се кажњавањем маћехе, што се делом поклапа са веровањем у судбину. Онај ко је психички и физички кажњен, у овом случају девојчица, не може непрекидно страдати. Једном нарушена космичка хармонија успоставила је поредак, независно од тога што је другој страни наметнуто зло. Уколико се послужимо научним доказима узетим из богате европске и светске ризнице и баштине који се доносе на бајку и остале врсте, можемо се задржати на тумачењу америчког фолклористе Dan Ben-Amos-а које гласе: „Текстуални знакови фолклорне комуникације... јесу уводне и завршне формуле у бајкама, као и структура догађаја, нарочито синтаксичке и семантичке природе“ (узето из Маја Бошковић-Стули 1983: 33). Кроз структуру догађаја прожимају се измештени делови митова из различитих слојева културе, не само српског обележја, већ укупног човековог битисања.

Сила и човек у краткој причи легенди и предању

У свом роману *На Дрини ћуприја* Иво Андрић записује следећу мисао: „Народ памти и препричава оно што може да схвати и што успе да претвори у легенду. Све остало пролази мимо њега без дубљег трага, са неом равнодушношћу безимених природних појава, не дира његову машту и не остаје у његовом сећању“ (Андрић 1978: 24).

С обзиром на то да су границе између врста које су предмет наше пажње флуидне јер се преплићу, дотичу, па потом раздвајају, у науци преовлађује мишљење да предања и легенде, па и кратке приче имају тенденцију разјашњења тајне настанка неког објекта, грађевине, обичаја, начина говора. По Нади Милошевић-Ђорђевић, све сврсте предања и легенди „имају заједнички моменат необичног, загонетног, фантастичног, било у ликовима, било у догађајима који превазилазе свакодневне норме

и захтевају објашњење. Све врсте предања имају тенденцију разјашњавања, али увек помоћу већ усвојених мотивских схема у народном веровању и традицији (Милошевић-Ђорђевић 2006: 173).

Легенда под називом *Мост на Морави* у својој структури садржи причу о зидању и рушењу моста на реци Морави. Са много маште и смисла да посао зидања оплемене, народни ствараоци су, зрнцима црног хумора који је уграђиван у текст, тежили да поједноставе посао и начин градње. Ту је ђаво који ремети ред, руши камење које је у реалности елемент грађења и баца у воду. Рушење моста дешава се ноћу, а акционим структурирањем предања радња тече на два колосека: први – градња моста; други – хватање ђавола. Ђаволу су приписане људске особине, он је опрезан, али светлост која је долазила са фењера мамила је његову радозналост. Магична моћ ђавола коју је штитила капа нестала је када је капа пала у воду. Он је ухваћен, белим коњем одведен у Ниш и остављен народу да гледа и ишчуђује се.

Довитљивост ђавола и тајну коју је имао о закопаном благу, саопштио је сељаку Марку. Функција капе у овој легенди у ослобађању ђавола повукла је собом несрећу изазвану страхом од драме коју је породица ђавола изазвала. „Марко се препадне, па главом без обзира. Дотрчао је у Ћуковац, пробудио своје, пао у кревет и једва изговорио: – Отидите у Топлац. Под највећом крушком налазе се паре. Ископајте их.“ Мост на Морави је саграђен. Ђаво се спасао ропства. Марко је умро од претрпљеног страха, а његови су нашли златнике у Топлацу“ (Златановић 2007: 68).

Сажетост у казивању, драматичност збивања и повезивања догађаја и мотив о жртви исказан другачије но у чисто митолошким предањима или митолошким народним лирским и епским песмама, ојачава нарацију драматиком. Митска представа да ђаво руши мост, страх човека изазван помагањем ђавола и веровање које се, по легенди обистинило о закопаном благу, ову легенду чини још тајанственијом. Надљудска снага симболизована у ђаволу надјачала је човекову крхкост ради, по веровању, полагања жртве у темеље моста. У легенди се прате и обликују представе о потреби окончања грађевине неопходне човеку. Стваралачка енергија при грађењу моста као симбола превладавања препрека и спајања, у овом случају, земаљског и оноземаљског света неба и земље, чудесности и реалности добија своје нове димензије јер је мост симбол живота који је вечан.

Друга легенда која носи назив *Стене Момин камен и Турчин*, за разлику од приказане, својом поетском димензијом сатканом од дра-

матике постојања и нестајања носи обележја антологијске. У *Речнику симбола* стоји забележено: „У предању камену припада посебно место. Између душе и камена постоји уска веза (РС 2004: 349). Између камена, воде и душе постоји симболична веза као у поменутој легенди. „Пошто су избелиле платно на Морави, жене се полако и задихано пеле уз обронак. Изненада су опазиле прашину на друму, а потом и силне сејмене. Потрчале су из све снаге...“ (Златановић 2007: 95). Почетак легенде указује на догађај који је неочекиван: наилазак турских сејмена. Предах је кратко трајао. Девојка је остала да доврши посао, но Турчин, гоњен унутрашњом жудњом за девојком са турбаном на глави и лулом у устима, трчи уз планину. Усплахирана мајка дозива ћерку, а када види да ће је Турчин стићи, подигла је руке увис и клела болно и мучно: – Еј, Стано, Стано, убава мајкина ћерко! Дабогда се скаменила!“ (Златановић 2007: 96). Клетва изречена у тренутку психичког и физичког страха за живот кћери обистињује се: истога момента девојка се скаменила са платном на глави. Камен назван Момин камен, као врста култа знак је неке друге духовне стварности, неке божје силе која је девојци створила вечно боравиште. Поглед упрт у небо и речи клетве отварају или затварају вечну људску загонетку и потребу да се душе спасу. Руке подигнуте увис вапе помоћ: „У хришћанској литургији уздигнуте руке означавају призивање свевишње милости и отворености душе Божјим доброчинствима (РС 2004: 791). Руке и говор клетве означавају крај физичког живота. Духовни траје.

Закључак

Причом и причањем чувале су се цивилизације од пропадања, њихов језик и идентитет. Њоме се заустављало време и кристалисала народна мудрост. У наведеним и другим причама, бајкама и легендама или наратор надвлада причу, или прича својом драматичношћу надвлада наратора као што је случај у причи *Ђоса и дете* (Златановић 2007: 231) у којој се радња простире од неба до земље и обрнуто. Равнотежа између имагинације и реалности функционише у оквиру макроструктуре приче. Маштовити светови, брзина одвијања радње, различита вербална средства која се користе у савлађивању препрека и решавања проблема, рељефност у приказивању, сви ти елементи доприносе стварању митологичних светова којима се осликавају периоди људскога живота и постојања. У крајњој линији, уметност приче у критичним моментима развоја радње открива људску потребу да уто-

ли жеђ за неком истином која може бити једна и јединствена, баш као што о томе сведоче следеће мисли: „Знаци које остављамо иза себе неће избећи судбину свега што је људско: пролазност и заборав. Можда ће остати уопште незапажени? Можда их неко неће разумети? Па ипак они су потребни, као што је природно и потребно да се ми људи један другом саопштавамо и откривамо“ (Андрић 1978: 11). Књижевност дијалекта, и ауторска, којим се слика старосрбијанска прошлост, представља поетски документ и тестамент генерацијама које долазе и које ће је све мање разумети и тумачити.

ЛИТЕРАТУРА

Андрић 1978: Андрић, И. *Знакови поред пута*. Београд: Просвета, 1978.

Златановић 2007: Златановић М. *Народне приповетке из Јужне Србије. Врањске*. Врање, 2007.

Мелетински б.г.: Мелетински, Е. И. *Поетика мита*. Београд: Нолит, б.г.

Милошевић-Ђорђевић 2006: Милошевић-Ђорђевић Н. *Од бајке до изреке*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2006.

Проп 1982: Проп, В. *Морфологија бајке*. Београд: Просвета, 1982.

РКТ 1992: *Речник књижевних термина*. Београд: Нолит, 1992.

РС 2004: *Речник симбола*. Нови Сад: Стилос, 2004.

Стули 1983: Стули, М. Б. *Усмена књижевност некад и сад*. Београд: Просвета, 1983.